

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 719(477) "1920/1930"

DOI: 10.15587/2313-8416.2017.118216

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

© А. В. Ярош

У дослідженні розглянуто передумови до руйнування пам'яток історії та культури, що характеризуються тоталітарно-адміністративним режимом, волюнтаристичним ставленням до пам'яток та національних традицій. Охорона культурної спадщини має бути головним завданням держави, що завжди потребує посиленої уваги, вона має бути важливою складовою політики держави в галузі культури

Ключові слова: історико-культурна спадщина, вітчизняна історіографія, руйнування пам'яток, збереження культурно-історичних цінностей, влада, тоталітарний режим

1. Вступ

Сьогоднішня політика Української держави спрямована на європейську інтеграцію та співпраці зі світовими лідерами, все це сприяє збільшенню зацікавленості до історичного минулого та дослідженню і висвітленню незвіданих сторінок національної історії. Збереження історико-культурної спадщини (нерухомої та рухомої) має бути не тільки основним завданням пам'яток охоронців, а й суспільства в цілому. Вивчення проблемних питань, пов'язаних з об'єктами культурної спадщиною, дає змогу визначити, як приймаються рішення, що впливають на її стан, та в подальшому виробити ефективні державно-правові норми у пам'яток охоронній галузі. У дослідженні зроблений неупереджений аналіз діяльності радянського керівництва щодо культурно-історичних цінностей України в 20–30-х рр. ХХ ст.

2. Аналіз літературних даних та постановка проблеми

Проблемам охорони культурної спадщини за різних часів приділяли увагу у своїх дослідженнях українські та зарубіжні вчені, зокрема варто погодитися з думкою деяких російських дослідників всесвітньої історико-культурної спадщини, які стверджують, що інтерес до культурної спадщини з найбільшою силою та гостротою проявляється у переламні історичні епохи, коли суспільство намагається переосмислити минуле та зазирнути у майбутнє [1]. Варто відмітити, що вперше лише у 2002 році українськими науковцями, було зібрано, систематизовано й проведено архітектурознавчий аналіз матеріалів щодо визначних архітектурних об'єктів, які з різних причин не дійшли до нашого часу [2]. Історико-правові основи пам'яток охоронної роботи і практичне застосування відповідних законодавчих актів державними установами та громадськими організаціями

в Україні всебічно висвітлюються у дослідженнях цілої плеяди дослідників саме в цій галузі. Вагомий внесок в справі вивчення, популяризації, аналізу проблем і перспектив пам'яток охоронної справи України склали публікації наукових досліджень Центра пам'яток охорони пам'яток історії та Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. В «Працях Центру пам'яток охорони» та альманасі «Відлуння віків» публікується широка низка теоретичних та прикладних матеріалів фахівців із пам'яток охорони, музеєзнавства, історії.

Але недостатньо проаналізовано та узагальнено (на мій погляд) питання знищення пам'яток, як символ минулого через призму ідеологічного змісту, а також відсутній неупереджений аналіз дій радянського керівництва.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – визначення конструктивних підходів органів влади до питань охорони культурних пам'яток.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

- визначити принцип дії, послідовну позицію влади;
- констатувати наслідки сталінсько командно-адміністративної системи до пам'яток історії та культури.

4. Волюнтаризм радянської влади до пам'яток культурної спадщини

Сталінізм – система державного управління і сукупність державної політичної системи й ідеології. У сучасній історіографії визначилась тенденція максимально локалізувати усі злочини більшовизму, зв'язавши їх зі Й. Сталінім. Якщо розташувати епізоди терору у хронологічний послідовності, то терор

впливає з марксистко-ленінської ідеології і прямим попередником Сталіна Й. був Ленін В. І. [3]. Сталінізм характеризується пануванням авторитарно-бюрократичних методів управління державою і суспільством, злиттям партійних і державних органів влади, жорстким ідеологічним контролем над суспільством, застосуванням репресивних методів примусу ворогів і опонентів існуючого ладу і правлячого режиму. За деякими відомостями, термін «сталінізм», був вперше використаний Лазарем Кагановичем в позитивному сенсі. У СРСР термін почав офіційно використовуватись в негативному сенсі з початком політики гласності. Після смерті В. І. Леніна (21 січня 1924 року) Сталін Й. В. став генеральним секретарем ЦК ВКП(б), ідейно та організаційно очолив процес переродження більшовицької партії і радянської держави. У цьому Сталін ґрунтувався на партійно-державний апарат, радянську бюрократію, яка перетворилась на касту привілейованих управлінців.

До середини 1930-х років генсек сконцентрував в своїх руках всю повноту державної влади і став одноосібним вождем радянського народу. Інші більшовицькі лідери – Троцький Л. Д., Зінов'єв Г. О., Каменєв, Л. Б., Бухарін М. І., Риков О. І. та ін., що входили в антисталінську опозицію, були поетапно виключені з влади комуністичної партії, а потім знищені як «вороги народу». У другій половині 1930-х років в країні встановився режим жорсткого терору, який досяг апогею в 1937–1938 роках. Пошук і знищення «ворогів народу», торкнулись не тільки найвищих партійних органів і армії, але і широких шарів радянського суспільства. Мільйони радянських громадян за надуманими, бездоказованими звинуваченнями в шпигунстві, шкідництві, саботажі були репресовані; заслані в табори або страчені НКВС.

Після смерті Сталіна Й. (1956 року) на 23 з'їзді КПРС, частково засуджений так званий «культ особистості», однак не розкрито всіх злочинів сталінського режиму.

У більш широкому сенсі, термін сталінізм використовується по відношенню до країн, політична система яких багато в чому нагадувала політичну систему Сена і Кім Чен Іра в КНДР, Хо Ши Міна і Ле Зуана у В'єтнамі, Енвера Ходжі в Албанії та ін., а також до політичних партій, ідеалізує подібну політичну систему. Серед прихильників деяких напрямів марксизму, наприклад, троцькізму, термін «сталінізм» використовується для позначення ідеології та політичної системи, яка існувала в СРСР та інших соціалістичних країнах, які під час життя і перебування при владі Й. В. Сталіна, так і в наступний період до розпаду СРСР. При цьому сталінізм розглядається як ідеологія і політика що викривляє марксизм. Наприкінці 20-х років у результаті авторитарних дій Й. Сталіна почалося згорання плану здійснення нової економічної політики як в місті, так і в селі. Становлення культу особи Сталіна призвело до командно-адміністративного форсування будівництва соціалізму в СРСР.

У 1929 році на V з'їзді Рад СРСР затвердив перший п'ятирічний народногосподарський план соціалістичного будівництва. Відповідно до союзного було розроблено п'ятирічний план в УРСР. В резолюції II конференції КП(б)У (9–14 квітня 1929 року),

питання культурного будівництва не розглядалось. XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 року), виходячи з настанов ВКП (б), КП(б)У, обговорював і затвердив п'ятирічний план культурного будівництва, як складову загального плану розвитку народного господарства в Україні.

П'ятирічний план розроблявся за суб'єктивними розрахунками адміністративно-командного керівництва, об'єктивно не врахував можливостей країни (план не ґрунтувався на реальних матеріальних, фінансових і кадрових засадах). З самого початку план був приречений на провал. Використання пам'яток минулих епох, Радянською державою, в практичній діяльності здійснювалося при вельми критичному ставленні до них.

«...Ми з кожної національної культури беремо тільки її демократичні соціалістичні елементи, – писав В. І. Ленін, – беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізму кожної нації».

Ця спірна політична теза при директивному впровадженні в культурне будівництво, призвела до значних втрат історичних та художніх цінностей, які були наповнені загальнолюдським змістом. Багато відомих вчених та митців були проти такої позиції. Зокрема, М.О.Бердяєв, вітчизняний філософ, який був обурений політикою партії писав: «Ніхто з нас внутрішньо не дорожить культурою, не любить її інтимно, не відчуває її своєю власною цінністю, своїм власним багатством. Культура твориться людьми чужого вам духу» [4].

«Ніщо в великих пам'ятках культури не викликає у Вас священного трепету. Ви з легкістю готові зруйнувати всі пам'ятки великих культур, всі творчі їх цінності в ім'я утилітарних цілей, в ім'я блага народних мас. Час остаточно викрити ваше двозначне ставлення до культури. Нової культури ви можете не створити, тому що взагалі не можна створити нову культуру, яка не має ніякого успадкованого зв'язку з минулою культурою, яка не має ніяких легенд, не шукає предків. Ідея такої нової революційної культури є *contraditio in anjesto*» [5]. У 1929 році, не погоджуючись з політикою командування в галузі культури і освіти, подав у відставку нарком освіти А. В. Луначарський (пробув на посаді 12 років).

Наприкінці 20-х років на початку 30-х років з охороною культурної спадщини не складається. Загальнодержавні акти про музейну справу чи охорону культурної спадщини вже не приймалися. Питанням про охорону пам'яток займалися і розглядалися лише в русі екскурсійної діяльності. Відповідальність за знищення пам'яток не неслося. Охорона пам'яток в цей період в Україні досить неоднозначна і непослідовна. Культура розглядається як щось другорядне. Відбувся повний занепад культури. Охороною культурної спадщини займаються аматори, що не розумілися у цій справі, це призвело до погіршення не простої ситуації.

Велася й активна політика держави проти церкви, що позначається масовими актами вандалізму. Саме проти церкви була спрямована політика в галузі охорони пам'яток культури, які проводив НКВС УРСР. Союзний уряд в 1926–1929 роках не прийняв

законодавство про релігійні культури. II з'їзд Спілки більшовиків (червень 1929 року) проголосив боротьбу з релігією одним з найважливіших напрямів класової боротьби і однією із найголовніших умов соціалістичного напрямку. Гаслом антирелігійного руху став заклик М. І. Бахуріна, який прозвучав на виступі цьому з'їзді: «Боротьба з релігією – боротьба з соціалізмом» [6].

Секретар ЦК ВКП(б) Л. М. Каганович з його шовіністичним ставленням до пам'яток культури направив до керівництва союзних республік спеціального листа (6 квітня 1929 року) «Про заходи щодо посилення антирелігійної боротьби», в якому санкціонував «силовий» тиск на релігійні об'єднання. Виправдовуючи його контрреволюційним характером релігії [7].

В Україні становище церкви стає вкрай критичним. Було розгромлено Українську автокефальну церкву, яку звинуватили у контрреволюційній змові. (Троцькісти і бухарінці разом з «лівими» есерами готували контрреволюційну змову проти Радянського уряду [8]. У резолюції ЦК КП (б) (від 30 червня 1928 року) «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду» вказувалося, що «релігійні організації, які з перших часів революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи намагаючись вести релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до Радянської влади» [9].

Монастирі, церкви, костельи, синагоги закривалися і розбиралися за ухвалою громади своєму сході після проведеної з ними «роз'яснювальної» атеїстичної роботи, зняті мідні дзвони та інші металеві речі передавалися на потреби індустріалізації. Органи охорони пам'яток, не маючи змоги запобігти знесенню культових споруд, багато з яких мало історико-архітектурне значення, обмежувалися заходами по частковому збереженню майна, інтер'єрів, що від них залишилося.

Слід зазначити, що більшість пам'яток історико-архітектурного значення склали діючі культові споруди. Достатньо проаналізувати, дзвіницю Глухівського собору VIII ст., яка як пам'ятка всеукраїнського значення перебувала під охороною держави. За розпорядження місцевих керівників (в червні 1929 року) її почали розбирати, незважаючи на заперечення Наркомосу припинити такі дії до розгляду справи в ВУЦВК. Але це не врятувало цінну пам'ятку.

Зносилися не тільки культові споруди, а й цінні будівлі так званої цивільної архітектури під тим приводом, що вони є перешкодою новому будівництву, вуличному рухові. Вважалося зайвим встановити загальнообов'язковий порядок проведення експертних цінностей пам'яток. Старовинні споруди будувалися надто міцними і щоб їх зруйнувати, доводилося застосовувати вибухівку, гармати. На місці знесених історико-архітектурних об'єктів у містах та селах лишалися пустирища і тільки значно пізніше їх забудували.

Правове обґрунтування руйнування пам'яток надавала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 року «Про порядок організації

Діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та служителів культу» [9]. Під приводом боротьби з так званими контрреволюційними релігійними забобонами в країні провели варварську компанію проти історико-архітектурних пам'яток, витворів мистецтва, археологічних знахідок, яка продовжувалась аж до початку війни. За підрахунками М. А. Міллера, понад 65 % пам'яток було зруйновано і перебудовано для інших цілей на території України в тридцять роки.

Радянська влада з перших днів свого існування поставила задачу повного знищення Православної церкви, про що свідчить лист В. І. Леніна членам політбюро під грифом «цілком таємно» (від 19.03.1922 року), де говорилося «...Вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, має бути вироблено з нещадною рішучістю ... чим більше число представників реакційної буржуазії і духовенства вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще» [4].

Доба 20–30-х років XX ст., була найважчою для України, яка не лише відома сумними фактами жорстких репресій духовенства та віруючих, але й жахливим голодомором, який спричинили непомірно високі вимоги зернозаготівель. Думки істориків з приводу причин голодомору не одностайні – дехто вважає, що голод був для Сталіна засобом послаблення української національної свідомості, боротьбою з «... соціальною базою українського націоналізму – приватним сільським господарством» (як про те писала у 1930 р. році одна з провідних комуністичних газет), інші говорять, що так Радянська влада намагалася боротися з «приватновласницькими інстинктами» українців, можливо одна мета зумовлювала іншу, але результат був страшний – гинули мільйони людей!...». У наслідок примусових хлібозаготівель, (1921–1922 рр.) Україну, (особливо Правобережжя) охопив голод, епідемії, які уряд використав для ревізії церковних цінностей і майна, руйнування храмів, репресій проти духовенства і віруючих.

Для обґрунтування мотивів вилучення церковних цінностей ВПВК видав грабіжницькі декрети «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях» (від 21.12.1921 р.) та «Про порядок вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Наприклад, у Києво-Печерській Лаврі у цей час було конфісковано 2417 діамантів, 1106 смарагдів, 1345 рубінів, 41 сапфір, 64 кг золота, 1120 кг сбірла. До вересня 1922 року з храмів на Поділлі конфіскували 499712 золотників та 24 долі срібних виробів, а у зв'язку з заборонаю церковного дзвону – дзвони масово знімалися з храмів [10]. Вилучення цінностей, супроводжувалися репресивними заходами зі сторони військових та цивільних організацій щодо священників та віруючих – їх переслідували, конфісковували майно, арештовували, зсилали. На чолі пограбувань храмів України стояв голова ВУПВК М. Скрипник та централізована комісія по вилученню культових цінностей, що була створена у квітні 1922 року, на місцях працювали губернські і волосні комісії і спецкомісії. За короткий термін з пограбованих церков були вилучені предмети з платини, золота, срібла, коштовного каміння, які не лише були Православними святинами, та не одне сторіччя свято зберігалися віруючими предками у храмах та соборах України, але це були предмети, які складали велику матеріальну та художню цінність.

Процес вилучення цінностей проводився без фахової допомоги істориків та мистецтвознавців, внаслідок чого, унікальні творіння минулого були нерідко просто утилізовані, що являлось не лише актом вандалізму та кощунства, але й злочином проти багатовікової історії та культури нашого народу.

У 1921–1922 роках радянська влада розпочала фізичну розправу з Церквою – реквізицію культових цінностей, необґрунтовані репресії проти священнослужителів і віруючих по сфабрикованих звинуваченнях, закриття і руйнування храмів, непомірні податки. По всій Україні покотилася хвиля масових репресій священників. У листі членам Політбюро ЦК РКП(б) у березні 1922 року Сталін наголошував, на необхідності масових розстрілів «представників реакційного духовенства».

Образ вождя-безбожника був особливо страшний тим, що він став взірцем для виховання абсолютно безбожної людини, всупереч майже тисячолітній історії України, як колись християнства. Це деформувало людську і християнську мораль, культуру, духовність, привело до масових людських жертв, практично винищення найкращого геноциду української нації.

Кульмінацією жорстокості стали масові політичні репресії 20-30-х років. Масова вбивства, каторжні роботи мільйонів віруючих українців, їх переселення і депортації здійснювались не тільки за національною та політичною ознакою, а й через віру в Бога, релігійну мораль, сповідування релігії своїх предків. Карально-репресивні органи відносили священнослужителів, віруючих, до неблагодійного контрреволюційного елементу. Тому провокації, слідкування, жорсткий адміністративно-ідеологічний контроль за життям, релігійною громадськістю, ізоляція і знищення церковних активістів призвели до незворотніх духовно-релігійних втрат. Практично в довоєнні роки всі релігійні храми були закриті, а священнослужителі й активісти – репресовані.

З поширенням колективізації набирав насильницький тиск на церкву: проводились репресії проти священників, яких звинувалили в контрреволюційній діяльності, закривали храми, майно розкрадалося, культові цінності конфіскувалися, а богослужбові книжки та інша література релігійного змісту – спалювалася. Окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нові релігійні громади, не дозволялося добудовувати і навіть ремонтувати храми, а старі молитовні будинки та культові споруди закривали по причині їх аварійного стану, заборонялося збирати і витрачати гроші для будь-яких релігійних цілей.

У 30-х роках на території України було закрито 75–80 % усіх храмів. З 12380 церковних будівель, яких налічувалося в 1917 році в Україні, до 1936 року було закрито 7341. Дніпропетровський крайовий інспектор охорони пам'яток культури, археолог П. А. Кобзар свідчив, що на початку колективізації руйнували дерев'яні церкви (переважно будівлі XVIII століття), їх висаджували в повітря динамітом [11, 12].

Після перевезення до Києва столиці з м. Харкова, протягом 1934 року було вчинено у Києві грандіозні

варварські руйнування християнських пам'яток архітектури. Зокрема висаджено в повітря Золотоверхий Михайлівський собор, збудований в XI ст. князем святополком-Михайлом, а також знищено гробниці українських князів, які знаходились в соборі.

Обернено в купу руїн Братський монастир на Подолі й колишня Духовна Академія при ньому – осередок церковно-освітньої науки, починаючи з XVIII століття, мав величезну книгозбірню-музей. Вся історія й діяльність цього монастиря тісно пов'язана з гетьманом Петром Сагайдачним, Іваном Мазепою та фундатором вищої духовної освіти України – митрополитом Петром Могилою. У цей період була знищена Десятинна церква з гробницями с. Володимира та св. Ольги, Стрітенська церква на Львівській площі, Успенський собор на Подолі, побудований у XII столітті, та ще цілий ряд храмів. Не зрозумілим залишається одне, як в нас час деякі історики у своїх публікаціях, з позиції минулих років, намагаються виправдати таку злочинну політику нищення і перебудови історико-архітектурних пам'яток. Автори таких стверджень говорять, що втрата пам'яток ніколи не була результатом будь-якого цілеспрямованого прагнення до руйнування, знищення, а якщо подібне і було, то це диктувалося необхідністю роздобути будівельний матеріал, для шкіл, лікарнів та клубів. То ж доводилось розбирати на цеглу церкви, яких у містах налічувалось десятками. Розбирали не пам'ятку, а осередок релігії. Проте, матеріал з дерев'яних церков утилізувався і йшов, на дрова. А після знищення вибухівкою матеріал взагалі не був придатний для нового будівництва.

5. Результати досліджень та їх обговорення

Після зміни одного політичного режиму на інший тільки одним підписом змінюються назви вулиць та площ, пам'ятники падають зі своїх постаментів (в народі прозвали таке явище «ленінопадом»), а пам'ятки змінюють своє призначення, а це в свою чергу породжує ще одне явище – «війна пам'яток». Серед науковців побуває така думка, що ми живемо в «меморіальній епосі». Якщо людина байдужа до пам'яток своєї країни, вона байдужа і до своєї країни – писав академік Д. С. Ліхачов [13, 14]. Пам'ятки формують світогляд нації, державницьке мислення громадян та спільну пам'ять. Державна політика, по відношенню до пам'яток, не залежно від суб'єктивних поглядів домінуючої верхівки, має бути реалістична та гуманна і стати найважливішим пріоритетом влади й громадянського суспільства.

6. Висновки

У висновках варто підсумувати наступне:

1. Становлення пам'ятоохоронної справи на початку 20-х років XX ст. відбувався в складних соціально-економічних і політичних умовах. В цей період була проведена політика українізації, це сприяло піднесенню національно-культурного відродження. Зрозуміло, що влада, щоб утвердитись на території України мала підти на поступки українському народові, який був вороже налаштований проти радянської влади. Однак, період національного піднесення був нетривалим і вже з середини 20-х років, все масо-

во почало згоратись. Законодавство в цей період у сфері охорони і використання історико-культурної спадщини мало суперечливий характер, а його запровадження в життя було непослідовним та негативним. Звісно все це відобразилось на історико-культурній спадщині, яка зазнала масштабних втрат за час сталінсько командно-адміністративної системи.

2. Тривалі десятиліття сталінізму і застою пагубно позначилися на культурній сфері. Власне кризь призму цього принципового й ідейного підходу до «виконання завдання партії» і варто дивитися на весь подальший перебіг подій, жертвами яких стали тисячі пам'яток. За сприянням Всеукраїнської Академії Наук в Україну було повернуто незначну кількість ювелірних виробів, які мали винятково історичне чи художнє значення. Проте це не зіграло вирішальної ролі у врятуванні безцінних витворів мистецтва. Негативним результатом кампанії вилучення культур-

них цінностей стала втрата багатьох пам'яток культури, що повело за собою більш значну втрату – дегуманізацію суспільства.

Отже, руйнування найцінніших пам'яток мотивувалося лише нищенням символіки минулого. Щоб запобігти в майбутньому подібних ситуацій потрібно реалізувати наступні заходи:

1. Припинити втручання політики у сферу культури, тому що, чим вище заполітизованість суспільства, тим частіше здійснюється осуд об'єктів культурної спадщини. Що неминуче веде до знищення символів минулої влади, відповідно знищення об'єктів культурної спадщини.

2. Донести важливість визнання переваги загальнолюдських цінностей та необхідність збереження культурного здобутку кожного покоління, що визначає сучасний рівень духовної зрілості народу та шанобливого ставлення до пам'яток.

Література

1. Мастеница, Е. Н. Культурное наследие и музей: проблема взаимодействия [Текст]: тез. док. на VIII всероссийской науч.-пр. конф. / Е. Н. Мастеница // Научно-исследовательская работа в музее. – М.: МГУКИ, 2005. – С. 14–22.
2. Вечерський, В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України [Текст] / В. В. Вечерський. – К.: НДІПАМ, 2002. – 592 с.
3. Кульчицький, С. В. Сталінізм [Текст] / С. В. Кульчицький; ред. В. А. Смолій та ін. // Енциклопедія історії України. Т. 9. – К.: Наукова думка, 2012. – 788 с.
4. Акуленко, В. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.) [Текст] / В. Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
5. Ленін, В. І. Критичні замітки з національного питання. Т. 24 [Текст] / В. І. Ленін. – К., 1972. – С. 118.
6. Кузнецов, И. В. История отечественной журналистики (1917–2000) [Текст] / И. В. Кузнецов. – М.: Наука, 2003. – 640 с.
7. Кылов, В. Реставрация или разрушение [Текст] / В. Кылов // Наука и религия. – 1990. – № 5. – С. 55–57.
8. Ленин Владимир Ильич. Краткая биография [Текст]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 312 с.
9. Законодавство про релігійні культури [Текст]: зб. док. та мат. – К.: Політвидав України, 1973. – 261 с.
10. Слободянюк, П. Українська Церква: історія, руїни і відродження [Текст]: монографія / П. Слободянюк. – Хмельницький: Державний архів Хмельницької обл., 2000. – 266 с.
11. Геврик, Т. Дерев'яні храми України – шедеври архітектури [Текст] / Т. Геврик. – Нью-Йорк, 1987. – С. 90.
12. Геврик, Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва [Текст] / Т. Геврик. – Нью-Йорк, 1987. – С. 3.
13. Лихачев, Д. Память истории священна (Беседа с директором Государственного музея А. С.Пушкина в Москве М. М. Бариновым) [Текст] / Д. Лихачев // Прошлое – будущему. Очерки и статьи. – Л.: Наука, 1985. – С. 83–84, 98.
14. Лихачев, Д. Экология культуры [Текст] / Д. Лихачев // Прошлое – будущему. Очерки и статьи. – Л.: Наука, 1985. – С. 50–51.

*Рекомендовано до публікації д-р наук з культурології Долбенко Т. О.
Дата надходження рукопису 30.10.2017*

Ярош Алла Вікторівна, аспірант, кафедра культурно-дозвілєвої діяльності, Київський національний університет культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01601
E-mail: timid@i.ua